

ARHEOLOGIJA VIC IN PEKLA: K TIPOLOGIJI KONCEV DRUGE
SVETOVNE VOJNE V EVROPI*Darko FRIS*Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: darko.fris@um.si*Aleš MAVER*Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: ales.maver@um.si*Nataša MAVER ŠOBA*Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: maver_natasa@yahoo.com

IZVLEČEK

Kot so obstajale bistvene razlike med vstopanji posameznih evropskih držav v drugo svetovno vojno, se po stari celine razlikujejo tudi konci vojne. Nanje sta ob tem, na kak način so države prišle v spopad, vplivala vsaj še rasistična ideologija v ozadju nemškega vojskovanja in vloga Sovjetske zveze kot nekakšne »dvoživke« med drugo svetovno vojno. Zaradi tega je potrebno med zahodno in vzhodno polovico celine potegniti jasno ločnico. Zasedene zahodne države, ki niso bile glavni nemški vojni cilj, so jo odnesle precej bolje, predvsem Danska. Tudi med medvojnimi nemškimi zaveznicami je potrebno ločevati; na eni strani sta Italija in Finska, na drugi Bolgarija, Romunija ali Madžarska. Najbolj so bile zaradi vojne prizadete večinsko slovanske države z izjemo Češkoslovaške in Grčija, kjer je še nekaj let divjala državljanska vojna. Jugoslavija lahko velja za »Evropo v malem«, Slovenija pa je povzela celotno jugoslovansko izkušnjo, pri čemer ji je odločilni pečat vtisnila državljanska vojna v osrednjih pokrajinah.

Ključne besede: druga svetovna vojna, konec druge svetovne vojne, nacistična Nemčija, rasistična ideologija, vzhodna Evropa, Sovjetska zveza, okupacijski sistemi, kolaboracija, odpornišтво, marionetna država

L'ARCHEOLOGIA DEL PURGATORIO E DELL'INFERNO: INTORNO ALLE
TIPOLOGIE DELLA FINE DELLA SECONDA GUERRA MONDIALE IN EUROPA

SINTESI

Così come c'erano differenze significative riguardo all'entrata dei singoli paesi europei nella Seconda guerra mondiale, anche le conclusioni del conflitto sul vecchio continente differirono parecchio. Oltre alle differenze relative di come gli stati inco-

minciarono a combattersi ebbe la sua influenza anche l'ideologia razzista dalla parte tedesca e il ruolo ambivalente dell'Unione Sovietica durante la guerra mondiale. Per questi motivi dobbiamo tracciare una netta divisione tra la due metà del continente, quella occidentale e quella orientale. I paesi occidentali occupati non erano l'obiettivo di guerra principale della Germania e furono abbastanza risparmiati, in particolare la Danimarca. Necessario è poi distinguere tra gli stessi alleati dei tedeschi; da un lato c'erano l'Italia e la Finlandia, dall'altro, invece, la Bulgaria, la Romania o l'Ungheria. Ad essere colpiti maggiormente dalla guerra erano stati i paesi slavi, con l'eccezione della Cecoslovacchia, la Grecia, invece, dovette subire ancora alcuni anni la guerra civile. La Jugoslavia può essere considerata una specie di «Europa in miniatura», mentre in Slovenia avveniva una sintesi dell'intera esperienza jugoslava, dove l'impronta decisiva fu posta dalla guerra civile nelle sue province principali.

Parole chiave: Seconda guerra mondiale, fine della Seconda guerra mondiale, Germania nazista, ideologia razzista, Europa orientale, Unione Sovietica, sistemi di occupazione, collaborazionismo, Resistenza, stato fantoccio

UVOD¹

Izrečena je bila že pogumna trditev o tem, da druga svetovna vojna pravzaprav nikoli ni bila celota, marveč jo je sestavljalo več posameznih vojnih spopadov (prim. Grdina, 2015, zlasti 113–114). Za zaključek iste vojne v Evropi (in tudi po svetu) bi bilo verjetno še bolj upravičeno zatrditi, da je prinesel precej različne občutke in sprožil izjemno različne procese, tako da je tu še manj moč govoriti o enotnem razpletu. Morda je bilo Evropejcem še najbolj skupno olajšanje, ker je spopadov konec, a niti omenjeno ni bilo povsod res.

Velike razlike ob koncu druge svetovne vojne nam lahko na hitro prikaže že pogled na ocene števila žrtev po posameznih delih stare celine in predvsem podatki, kolikšen delež predvojnega prebivalstva je izgubil življenje. Seveda številkam ni moč pripisati absolutne veljave, saj o mnogih med njimi ni soglasja ali pa se med posameznimi raziskovalci glede njih pojavljajo bistvene razlike. K zmedi prispevajo še v določenih primerih znatne spremembe meja med predvojnim, medvojnim in povojnim obdobjem, kar otežuje primerjave, ker posamezne statistike žrtev upoštevajo različna stanja (prim. za splošno

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Preteklost severovzhodne Slovenije med srednjo Evropo in evropskim jugovzhodom* št. P6-0138 in raziskovalnih projektov *Kontemporalnost razumevanjskega konteksta ter izražanje osebne in družbene svobode* št. J7-8283 ter *Kultura spominjanja gradnikov slovenske države* št. J6-9354, ki jih financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

sliko Kershaw, 2015). Ravno tako je potrebno zapisati, da niti primerljiva slika izgub prebivalstva ne pomeni vsaj v obrisih enakega stanja ob koncu vojne. Čeprav sta bili, denimo, Danska in Bolgarija obe v evropskem merilu le malo prizadeti in so nekatere podobnosti v njunem položaju obstajale že v času vojne, je razplet vojne državama kljub vsemu prinesel povsem drugačna scenarija nadaljnega razvoja (pregledno o koncu vojne Good, 1986; Cviic, 1996; Edele, 2006; Hitchcock, 2009; Stafford, 2008; Morris, 1995, 393–396).

Vendar ostaja v številkah jasno razvidni bistveni razkorak v odstotkih človeških izgub (v grobem) med severozahodom in jugovzhodom celine neizpodbiten in bo služil tudi kot izhodišče razmišljanja v pričujoči razpravi. Za zdaj naj izpostavimo zgolj bistvene razloge tega razkoraka. Drugače kot v s tega vidika kompleksnejši prvi svetovni vojni je nanj vplivalo v prvi vrsti delovanje začetnice in glavne gonilne sile spopada, nacistične Nemčije. Zemljevid človeških žrtev iz obdobja med 1939 in 1945 je tako hkrati jasen pokazatelj rasistične ideologije v ozadju nacističnega vojnega načrtovanja in izvedbe (prim. zdaj zlasti Kundrus, 2017, ali Jackson, 2015). V ta sklop sodi še »posebna« nacistična vojna proti Judom, ki se je s slabšanjem nemškega položaja na frontah samo stopnjevala (prim. Snyder, 2015). Rasistična izhodišča nacističnega režima so slednjic povzročila, da je v zapletenem sistemu okupiranih in zavezniških območij na vzhodu namesto postuliranega »reda« ponekod že v izhodišču ustvaril »nered«, kar je za Jugoslavijo izpostavil Stevan K. Pavlowitch (2008) in kar je pustilo dolgotrajne posledice.

Tukaj pridemo do druge pomembne točke, ki je vplivala na raznolikost razpletov druge svetovne vojne v Evropi. Obstaja močna povezanost med njimi in tem, kje so se posamezne dežele znašle v prvih dveh letih vojne, na kar so sicer pomembno vplivala že zgoraj omenjeni nemški začetni postulati.

Kljub razlikam s prvo svetovno vojno je nazadnje reminiscenca nanjo predstavljala še eno gonilo nemškega vojskovanja. Bojazen, da bi se ponovile »zime lakote«, je v glavnem sovpadla z uresničevanjem predstav o več- in manjvrednosti ras, obenem pa je premislek o epilogu prve svetovne vojne prispeval k ostremu in zagriženemu bojevanju v zadnjem letu vojne, ko je bil končni poraz sicer že bolj ali manj na dlani (prim. recimo Ueberschär & Müller, 2005, predvsem 43–56; na kratko tudi Repe, 2016). Prav ta ostrina je dramatično povečala vojne izgube tako rekoč povsod, predvsem seveda v Nemčiji in na evropskem jugovzhodu, številnim državljanskim spopadom pa zagotovila dodatno netivo.

Četudi ni dvoma, da je bil glavni cilj Nemčije v vojni evropski vzhod, je skoraj dveletno zavezništvo med njo in Sovjetsko zvezo izrazito vplivalo na povojno podobo Evrope. Z zamenjavo strani, za katero so bili sicer najzaslužnejši prvotni zavezniki Nemci, si je Stalinov režim po eni strani zagotovil nekakšen »odpustek« za nazaj in nazadnje celo izsilil priznanje ozemeljskih pridobitev na podlagi dogovora s Hitlerjem (prim. zlasti Edele, 2015). Po drugi strani si je kot nekak vojni plen zagotovil nadzor nad celotnim vzhodom celine, kar se je odločilno odrazilo na podobi leta 1945 in naslednjih let tam (prim. Applebaum, 2012). Ne smemo prezreti niti, da je sovjetska vloga »dvoživke« narekovala številne zadrege in dvomnosti pri razumevanju druge svetovne vojne in njenega razpleta v zahodnoevropski historiografiji in tudi v širši javnosti. Značilna zgleda tega

pogleda sta po našem mnenju pregleda pri Daviesu (2010), in Loweu (2014) (zanimiv v tem oziru je tudi začetek prvega poglavja v Swain & Swain, 2009, predvsem 11–18).

Na podlagi tukaj izpostavljenih uvodnih premislekov bomo v nadaljevanju prispevka poskušali izrisati osnutek tipologije zaključkov krvavega dogajanja med 1939 in 1945 na stari celini, in sicer predvsem na podlagi kritične analize izbranih najsodobnejših študij. V sklepnem delu se bomo osredotočili na jugoslovanski prostor in nazadnje vanj umestili slovenski epilog vojne.

TIPI KONCEV NA ZAHODU

Ko se skuša človek lotiti izdelave podrobnejše »tipologije koncev«, mora upoštevati vsa zgoraj navedena izhodišča. Toda zdi se, da je treba ločnico med zahodom in vzhodom celine še vedno izrisati najprej. Kljub razlikam, ki jih bo moč izpostaviti v nadaljevanju, evropski zahod ni bil najpomembnejši vojaški cilj Nemčije, če pa že, je v za dinamiko vojne izjemno pomembni sliki rasnih predstav napadalcev zasedal veliko ugodnejše mesto kot predvsem večinsko slovanski del Evrope, pa tudi Grčija (prim. Kundrus, 2017, predvsem 14–20). Ravno tako se, z izjemo Avstrije in Norveške na robu, ni soočil s sovjetskimi vojaškimi posegi ali celo z okupacijo (prim. Ratkolb, 2015, in Zimmermann, 2015). Zaradi tega mu je bilo v glavnem prihranjeno zapleteno spraševanje o razmerju med osvoboditvijo in nadaljevanjem okupacije, ki tako zelo zaznamuje velik del srednje in vzhodne Evrope ter ponuja netivo za enega ključnih virov nesporazumov in celo trenj med obema »polovicama evropskih pljuč«, če uporabimo nekoliko pesniški izraz. Seveda ne gre podcenjevati vseskozi obstoječih nesoglasij med člani protihitlerjevske koalicije z različnih bregov že globoko med vojno (gl. Ueberschär & Müller, 2005, 16–24; Applebaum, 2012). Toda spričo dejstva, da je glavnina zahoda stare celine doživljala Stalinovo armado skoraj izključno kot pomembne arhitekto zmage nad nacizmom, si je lahko zahodnoevropska elita tudi še po vojni privoščila razkošje razumevanja sovjetskega družbenega in političnega modela kot nekakšne »svetle« alternative domačima kapitalizmu in nekako sterilni parlamentarni demokraciji. Na pozitivni strani je zavedanje o tovrstni alternativni predstavljalo pomemben motor za izgradnjo države blaginje v zahodni Evropi (prim. Balcar, 2015; o ideji Stalinove povojne Nemčije Raack, 1993, 53–73), na negativni se celo nekateri vodilni zahodnoevropski intelektualci niso znašli v razmerah na vzhodu in so se odlikovali s svojo popustljivostjo do vzhodnoevropskih režimov (prim. Applebaum, 2012).

Seveda pomena odtenkov na račun površinsko podobne slike ne gre podcenjevati. Zagotovo je izkušnja nemške zasedbe, naj se je predvsem v primerjavi z razdejanjem na jugovzhodu zdela ta še tako blaga, povsod pustila občutek ponižanja in družbe obremenila z dolgotrajnim odgovarjanjem na vprašanja o različnih vidikih medvojnega odnosa do okupacije in o stopnji kolaboracije ali vsaj prilagajanja razmeram, ki so se vsaj leta 1940 pogosto zdele zakoličene za precej časa (zglede pri Davies, 2010, in Lowe, 2014). Ta dilema ni ostala čisto prihranjena niti Danski, ki mora sicer tvoriti lastno kategorijo med vsemi zasedenimi deželami. Razen občutka ponižanja so ji namreč ostale prihranjene skoraj vse tegobe od drugod. Razmeroma majhen pomen znotraj nemških vojaških načrtov, ugodna umestitev Dancev na zemljevid rasnih fantazij snovalcev nemške politike,

hitra odločitev, da je odpor nesmiseln, ter tudi kralj kot simbolna figura kontinuitete kljub okupaciji so bili zaslužni za posebnosti razvoja severno od nemške meje (gl. Kershaw, 2015, 394–396; Kundrus, 2017, 93 ss.) Še bolj kot nizko število žrtev in ob bolgarskem edini primer skoraj popolne ohranitve domače judovske skupnosti bode v oči izvedba poštenih parlamentarnih volitev (če seveda zanemarimo vnaprejšnjo izločitev komunistov), ki je brez primere. Vrhu tega so se na volitvah v primerjavi s predvojnimi obdobjem še okrepili socialdemokrati (Nohlen & Stöver, 2010, 540, 553). Res se je v zadnjem letu in pol nemški okupacijski režim nekoliko zaostрил, toda v celoti gledano Danska nedvomno izstopa. Morda bi lahko z razmerami tam od daleč primerjali samo tiste na Kanalskih otokih, a je za nemajhno razliko poskrbela evakuacija velikega dela za boj sposobnega moškega prebivalstva že ob grožnji nemške invazije (prim. Kershaw, 2015, 371; Deák, 2017, 97–99). Seveda bi lahko delovanje danskega državnega in upravnega aparata v času zasedbe zbujalo podobne pomisleke kot na Nizozemskem ali Norveškem, vendar je glede politike razmeroma širokega sodelovanja z Nemci očitno obstajalo širše soglasje kot drugod. V prid tej podmeni so navajali tudi uspeh vladajočih strank na medvojnih volitvah, za katere je bila značilna zelo visoka udeležba.

Povsod drugod so bile razmere bolj zapletene. Zato lahko v naslednjo kategorijo držav uvrstimo take, kjer je bil delež žrtev glede na skupno število prebivalstva še vedno nizek in nemški okupacijski režim zaradi ideoloških premislekov in pojmovanja vzhodne Evrope kot osrednjega bojnega torišča še vedno razmeroma blag. Po drugi strani je bila suverenost držav povsem odpravljena, zaradi česar so bile posledice okupacije v celoti hujše, soočanje z različnimi ravnimi kolaboracije pa težje. Na enem robu je tukaj Norveška, na drugem Francija, nekje vmes so države Beneluxa. Povsod je nemška zasedba pomenila veliko narodno ponižanje. Drugače kot na Danskem je v vseh okoljih prišlo do uničevanja judovskih skupnosti, zaradi česar so judovske žrtve predstavljale znaten delež vseh umrlih med vojno, na Nizozemskem recimo skoraj polovico (prim. zdaj Snyder, 2015, pa tudi Burkhardt, 2015). Vendar razen tam odstotek pobitih Judov nikjer ni dosegel razsežnosti na vzhodu in jugu Evrope. Z razmerami na Danskem je navedene dežele povezovalo dejstvo, da so veliko večino žrtev tvorili civilisti.

Višji delež umrlih vojakov je razumljivo imela Francija. Naslednja skupna značilnost, ki je zelo bremenila povojna leta, je bil obstoj vplivnih ali vsaj glasnih pronacističnih političnih skupin, ki so jim sicer Nemci v glavnem malo zaupali in jim niso prepuščali zares pomembne vloge, četudi so jih bili, kot Vidkuna Quislinga na Norveškem ali Antona Musserta na Nizozemskem, pripravljeni okriti s kakšnim zvenečim uradnim naslovom (gl. Stargardt, 2015; Hitchcock, 2015; Kundrus, 2017, 105 ss.). Leto 1945 in naslednja leta so bila potem zaznamovana z mučnim iskanjem pravega odnosa do medvojnih kolaborantov in kolaborantk, pri čemer je javnost pogosto zahtevala strožje ukrepanje od tistega, do katerega je dejansko prišlo, prav tako pa sta blagost in strogost do posameznih skupin prebivalstva, ki je sodelovalo z Nemci, zelo nihali (pregledno Davies, 2010, 87–97). Tako je izstopalo javno poniževanje »horizontalnih kolaborantk«, ki je bilo v primerih za skupno zgodbo bistveno pomembnejše gospodarske in upravne kolaboracije precej manj izrazito (Davies, 2010, 189–194; Stargardt, 2015). In medtem ko je kralj Kristijan X. na Danskem nekako posebljal odločitev za to, da naj vojna mine s čim manj

žrtvami, so svojemu kralju Leopoldu III. Belgijci njegovo (pre)zgodnjo predajo zamerili in kljub temu, da je ostal v domovini, na nobeni točki ni bil pozitivna simbolna figura. Še več, z osvoboditvijo Belgije je temeljno vprašanje postalo nadaljnja usoda diskreditirane monarhije. Njegovo reševanje je državo skoraj pahnilo v državljanski spopad (Brüll, 2015). Pomiritve ni prinesel niti za Leopolda III. ugodni, čeprav ne preveč prepričljivi izid referendumu marca 1950, saj so bili Flamci prepričljivo zanj, Valonci pa z jasno večino proti (kar je, mimogrede povedano, precej drugačna slika od tiste od konca 20. stoletja naprej, ko se zdi, da uživa monarhija kot steber enotne države v Valoniji precej več podpore). Nazadnje je prišlo do kompromisa z ustoličenjem Leopoldovega sina Balduina kot kralja leta 1951 (prim. Nohlen & Stöver, 2010, 276–277). Belgijsko sosedo Nizozemsko poleg precej intenzivnejšega uničevanja judovske skupnosti od ostalih držav v skupini loči še izkušnja hude lakote v južni polovici predvsem v zadnjih vojnih mesecih, ki je sicer verjetno spet ni mogoče primerjati z razmerami, denimo, v Grčiji, a je skupaj z brutalnejšim nemškimi vojaškimi nastopom poglobila travmo vojne (gl. Burkhardt, 2015).

Razumljivo je, da mora imeti pri poskusu orisa koncev druge svetovne vojne v Evropi Francija zaradi svoje velikosti in pomena na stari celini v obdobju med obema svetovnima spopadoma posebno mesto (prim. pregledno Paetow, 2015). Bistvene značilnosti so sicer take kot v ostalih državah iz iste skupine, najsi gre za delež umrlih glede na skupno število prebivalstva, usodo judovske skupnosti ali občutek sramu in ponižanja. Tega sta dodatno stopnjevala visoko število delavcev na prisilnem delu v Nemškem rajhu ali razdelitev državnega ozemlja ter ohranitev (že tako) omejene suverenosti zgolj na gospodarsko manj pomembni tretjini države. In če smo že zgoraj omenili pomembno razliko glede strukture žrtev, saj je bila vojakov med njimi več kot tretjina, se je potrebno sedaj dotakniti še bolj določujoče. Kajpak vichyjskega režima brez nemške invazije ne bi bilo, kot ne bi bilo niti drugih marionetnih tvorb po Evropi. Toda v celotnem nemškem sistemu satelitov sta se pri Pétainovi tretjini Francije mogoče najbolj povezovala zunanji (nemški) pristisk in notranji dvom v pravilnost poti porevolucijske francoske države, kakor je bilo razvidno navsezadnje iz maršalovega govora, v katerem je utemeljil kolaboracijo. Prepričanje, da je moč na podlagi razmerij po juniju 1940 res zgraditi drugačno, tradicionalnejšo Francijo, ki se je lahko morda naslanjalo na občutek odrinjenosti konservativno in katoliško usmerjenih Francozov v obnebu liberalne in v glavnem tudi antiklerikalne Tretje republike, je narekovalo tudi presenetljivo mero pristne podpore za Pétaina v prvih mesecih Vichyja (prim. Kundrus, 2017, zlasti 120–135; Hitchcock, 2015; Deák, 2017, 88–96). Prav tako ni bilo moč prezreti sodelovanja v režimu nekaterih vplivnih voditeljev iz časa diskreditirane republike na čelu z dvakratnim premierjem iz tridesetih let Pierrom Lavalom. Na drugi strani je bilo francosko odporniško gibanje najmočnejše v zahodni Evropi in mu je uspelo proti koncu vojne samemu osvoboditi znaten del ozemlja (gl. Deák, 2017, 175–199). Po osvoboditvi Pariza avgusta 1944 so posamezne komponente odpora tvorile hrbenico de Gaullove vlade, ki je uspešno uveljavila svojo oblast. Predvsem komunistični in katoliški del odpora sta prerasla v najpomembnejši politični stranki zgodnjega povojnega obdobja, vodilne stranke iz predvojnega obdobja z izjemo socialistov pa si niso več zmogle povrniti nekdanjega položaja (Paetow, 2015; Nohlen & Stöver, 2010, 661–662; Nuhoğlu Soysal & Szakács, 2010; Mendes-France, 1959; Kyte, 1946).

Drugače kot v Skandinaviji se je spričo razsežnosti kolaboracije in moči odporniškega gibanja že v teku vojne razbesnel državljanski spopad. Po pregonu nemških okupacijskih sil pa je seveda vprašanje načina razčiščenja preteklih štirih let stopilo povsem v ospredje. V odnosu do kolaboracije so v Franciji v grobem sledili istim smernicam kot na severu Evrope, tudi kar zadeva poudarjeno javno kaznovanje »horizontalnih kolaborantk« (prim. Stargardt, 2015; Lowe, 2014, zlasti 181–190). Večje razsežnosti, čeprav sorazmerno še zdaleč ne takšnih kot na jugovzhodu celine, denimo v Sloveniji, je dobilo zunajsočno obračunavanje z dejanskimi ali domnevnimi nemškimi sodelavkami in sodelavci (pregledno Lowe, 2014, tabela na 174). Charles de Gaulle sam je poslal več simbolnih sporočil, tako s pomilostitvijo maršala Pétaina kot z za mnoge sporno zavrnitvijo slednje pri Robertu Brasillachu, ki je kolaboriral praktično samo s peresom (gl. Davies, 2010, 191–192). Generalovo nasprotovanje zamisli, da bi bila Četrta republika predvsem kopija Tretje, je doživelo nadgradnjo šele trinajst let po letu 1945. Tedaj se je dokončno pokazalo, da je, kar zadeva predvojni in povojni vpliv, Francija skupaj z Veliko Britanijo med poraženci druge svetovne vojne, saj je poskus ohranjanja kolonialnega imperija načel njeno notranje ravnotežje. Tretje republike je bilo z vzpostavitvijo Pete slednjic konec (prim. Paetow, 2015, 189).

Marsikatera iz Francije znana poteza je značilna za končevanje druge svetovne vojne v Italiji. V podoben položaj kot pri sosedih je apeninsko državo sčasoma pripeljala dinamika svetovnega spopada, izhodišče je bilo kajpak drugačno. Zato Italije ne moremo uvrstiti v isti koš s skandinavskima državama, Beneluksom in Francijo, četudi jo z njimi gotovo družijo razmeroma nizka stopnja človeškega in materialnega opustošenja v primerjavi z vzhodnejšimi deli celine, s katerimi sicer meji. *Differentia specifica* je dejstvo, da kot prva in po svojem »stažu« največ let vztrajajoča Hitlerjeva zaveznica uvaja tisto skupino dežel, ki so večino vojne prebile na strani Tretjega rajha (gl. zlasti Rodogno, 2015; Besier & Stokłosa, 2013, zlasti 89–94; prim. Milza, 2012, 760; še Pirjevec, 2016, 721 s.; Godeša, 2016). Za skoraj vse med njimi je značilna precej drugačna struktura smrtnih žrtev, ki so v evropskem merilu, kot rečeno, v glavnem še vedno zmerne. A v večini med njimi (razen Madžarske z izjemno številčno judovsko skupnostjo) število umrlih vojakov običajno kar precej presega civilne žrtve. Za civiliste so znala biti med vojno, kot ugotavlja denimo István Deák (2017, tukaj 158–160), prav mesta v okoljih, kjer so sodelovali z Nemci, a ohranili suverenost, najprijetnejši kraji na vsej celine. Zaključevanje spopada je razmere marsikje kajpak postavilo na glavo. Tako je potrebno tudi ude nemškega »stroja držav« razdeliti glede na to, kje so se znašli po koncu morije. Na eni strani ostaneta potem takem Italija in Finska, ki jima bi bilo morda smiselno pridružiti še Avstrijo, na drugi Romunija, Bolgarija in Madžarska.

Finska je sicer zaradi svojega sodelovanja pri nemškem napadu na Sovjetsko zvezo imela sorazmerno visoko število umrlih vojakov (do 100.000 ob manj kot treh milijonih predvojnih prebivalcev), toda uspel ji je zgleden, še najmanj boleč predčasni izstop iz vojne na nemški strani, medtem ko so Anglo-Američani Stalinu preprečili, da bi iz nje naredil Poljski podoben sovjetski satelit, kot si je želel (prim. Ueberschär & Müller, 2005, 16–24). Tako se znajdemo pravzaprav pred paradoksom, da jo je nemška zaveznica visoko na severu odnesla ob koncu vojne precej bolje kot prva

nemška žrtev, kjer o kakršni koli bližini zasedbenim oblastem ni moč govoriti (kot zlasti poudarja Applebaum, 2012). Toda na zahodu je spomin na sovjetsko invazijo na Finsko leta 1939 očitno še bil dovolj živ, da je priskrbel razumevanje za finski vstop v vojno na Hitlerjevi strani. Da je takšno razumevanje razkošje, je dokazal in v veliki meri še dokazuje zgled baltskih držav in zahodne Ukrajine, kjer sta zahodna javnost in precejšen del zgodovinopisja precej bolj pripravljena »odkupiti« nekdanji sovjetski in sedanji ruski prikaz začetnega zadovoljstva, celo navdušenja tamkaj, da so sovjetske okupatorje pregnali nemški (značilen zgled je spet Lowe, 2014). Enega od razlogov za različno obravnavo bi resda bilo mogoče najti v dejstvu, da so bile Litva, Latvija in zahodna Ukrajina med poglavitnimi prizorišči šoe, pri izvedbi katere je z različno mero zavzetosti sodelovalo tudi lokalno prebivalstvo, medtem ko je bila navzočnost Judov na Finskem veliko manjša in Hitler niti ni vztrajal pri njihovem uničenju (prim. pregledno Mertelsmann & Rahi-Tamm, 2008; Taagepera, 2009; Senn, 1982; Davies, 2010, 165–184; Deák, 2017, 132–135).

Podobno »srečo« kot Finska je imela Avstrija, kjer je pravzaprav že med vojno prevladala ocena o njej kot žrtvi in ne sosterilki nemških vojnih podvigov, kar ni bilo čisto samoumevno. Tako si je podobno kot severna kolegica zagotovilo vlogo nekakšnega medblokoveškega »tampona«, pot do katerega je v njenem primeru sicer vodila preko desetletnih »vic« pred obnovo popolne suverenosti. Struktura avstrijskih žrtev vojne je bila podobna italijanski, za mnogo višji odstotek glede na skupno število prebivalcev sta bila »zaslužna« neposredna avstrijska vključitev v Tretji rajh, kar je pomenilo, da so avstrijski vojaki sodelovali v vseh nemških operacijah med vojno, in približno 65.000 pomorjenih Judov (o Avstriji Ratkolb, 2015; za posamezne vidike prim. še Bajc, 2018, in Friš & Bajc, 2018).

Italijanska elita si je enako kot pozneje Finska pod pritiskom zavezniškega napredovanja poleti 1943 prizadevala za urejen izstop iz vojne, ki (vsaj v celoti) ni uspel. Nemčija je bila še v precej boljši kondiciji kot dobro leto zatem, poleg tega je bil pomen »prve zaveznice« bistveno večji (gl. recimo Bernecker, 2002, zlasti 294–296, 308–310). Končna posledica puča proti Mussoliniju je bil bistveno različen razvoj na severu in jugu države, pogosto brutalno nemško znašanje nad dovčerajšnjimi zavezniškimi vojaki, ki so jim padli v roke, zločini nad civilnim prebivalstvom, kakršen je bil pokol v Ardeatinskih jamah, marionetni Mussolinijev režim s središčem v Saloju in preganjanje Judov pod nemško egido, ki je zamenjalo dotedanje protirasne zakone (slednji so bili v glavnem brez krvavih nasledkov; gl. Deák, 2017, 239–245; podrobneje De Felice, 1993, 463–486; Klinkhammer, 2007, 399–411; sodelovanje salojcev pri preganjanju še najbolj prepričljivo opiše Levis Sullam, 2015 in 2016). Položaj Judov se je dramatično poslabšal tudi na območjih, ki so bila dotlej pod italijansko zasedbo, denimo v Grčiji. Podobno kot v Franciji je razmah odporneškega gibanja ob sočasnem nadaljevanju in stopnjevanju nasilja domačih fašistov privedel, predvsem v severovzhodni Italiji, do prave državljanske vojne in zunajsodnih obračunavanj tudi še po koncu vojne v Evropi (pregledno Lowe, 2014, 293–302). Toda zakon o amnestiji, sprejet leta 1946 z bistvenim prispevkom komunističnega voditelja Palmira Togliattija, je sčasoma zmanjšal napetosti, četudi je bila kolateralna žrtev tega ključnega koraka k narodni pomiritvi verjetno soočenje z lastno

fašistično preteklostjo (prim. Kershaw, 2015, 495). Precejšnjo razdeljenost dežele kot posledico zadnjih dveh let vojne je potrdil plebiscit o usodi monarhije junija 1946, ki ga lahko med vsemi štirimi izvedenimi (če v to vrsto uvrstimo še jugoslovanske volitve v ustavodajno skupščino, po katerih je bila razglašena republika) štejemo za najbolj poštenega. Vse pokrajine na severu so bile večinsko za razglasitev republike, celotna Italija južno od Rima za ohranitev savojske dinastije, kar je skupaj dalo nekaj več kot 54 odstotkov za republiko (Nohlen & Stöver, 2010, 1056). Italija je nato še dve leti nekako »visela« med blokoma podobno kot na vzhodu Češkoslovaška. Ko je ta v začetku leta 1948 dokončno zakorakala na pot sovjetskega satelita, je narasel pomen italijanskih parlamentarnih volitev isto leto. Po močnem angažiranju ZDA in tudi odločnem posegu papeža Pija XII. so krščanski demokrati osvojili absolutno parlamentarno večino, s čimer se je začela njihova več kot štiri desetletja trajajoča prevlada (prim. Kershaw, 2015, zlasti 495; podrobneje Carinz, 2016). Drugače kot v Franciji so vse do sredine sedemdesetih let stalno rasli komunisti (npr. De Luna, 2009; Milza, 2012, 802–815; Pons, 2006), a so bili v vlado prvič formalno vključeni šele člani njihove naslednice leta 1993 (prim. Nohlen & Stöver, 2010, 1035–1038).

TIPI KONCEV NA VZHODU

Kot rečeno, je treba nemške zavezniške države, ki so se po drugi svetovni vojni znašle v vzhodnem bloku, obravnavati ločeno od Finske in Italije, ki sta imeli podoben položaj. Vse tri, Romunija, Madžarska in Bolgarija, so že precej pred koncem vojne poskušale sneti nevarni nemški ovratni obroč (gl. pregledno Kundrus, 2017, predvsem 175–197). Čeprav je to Romuniji uspelo samostojno, Bolgariji delno in Madžarski sploh ne, marveč so poskusi odmika od Hitlerja privedli do zaostritve nemškega pritiska in zamenjave režima na Madžarskem, je bila končna posledica v vseh treh primerih sovjetska okupacija ob koncu vojne (gl. zlasti Applebaum, 2012, pa tudi Swain & Swain, 2009, 30–56; Naimark, 2010; Koncilija, 2010; Fowkes, 2000). Seveda ne gre spregledati, da so celo na Madžarskem sovjetske vojake decembra 1944 sprejemali kot osvoboditelje, vendar se je kmalu izkazalo, da je šlo bolj ali manj samo za zamenjavo ovratnega obroča (Applebaum, 2012, tukaj predvsem 23 ss.). Predvsem v Bolgariji in Romuniji je vzpostavljanje satelitskega režima po sovjetskem okusu, čemur so anglosaški zavezniki le skromno ugovarjali, potegnili za seboj obsežen in brutalen fizični obračun s predstavniki predvojne elite. Njegove žrtve so postali številni vodilni predvojni politiki (Swain & Swain, 2009, 26–29, 32–37). V Bolgariji razsežnosti omenjenega obračunavanja bodejo še toliko bolj v oči z ozirom na sorazmerno majhno število medvojnih žrtev, ki je v evropskem merilu pravzaprav primerljivo samo s stanjem na Danskem in Norveškem.

Osnovna struktura umrlih med drugo svetovno vojno je bila v teh okoljih podobna italijanski in finski. Glavnino mrtvih so predstavljali vojaki, pri čemer je na bolgarske posebnosti najbolj vplivalo dejstvo, da Hitler z ozirom na prorusko razpoloženje v monarhiji Borisa III. ni terjal udeležbe države v vojni proti Sovjetski zvezi. Prav tako je Bolgarom ob Dancih in Fincih edinim v Evropi pod nacističnim vplivom uspelo ohraniti judovsko skupnost skoraj brez žrtev (če ne upoštevamo, seveda, žrtvovanih Judov iz zasedenih

delov Jugoslavije in Grčije; prim. Snyder, 2015, ali Raphael, 2011, 246–249). Po drugi strani je sistematično uničevanje judovske navzočnosti, ki se je na Madžarskem sicer začelo šele spomladi 1944, bistveno povečalo število civilnih in vseh žrtev v obeh drugih resda sprtih, a pod Hitlerjevo egido povezanih deželah.

Vse tri omenjene države so drugo svetovno vojno pričakale kot monarhije z avtoritarnimi režimi (prim. Jackson, 2015). Madžarska je bila razglašena za republiko že februarja 1946, potem ko je bila že od leta 1918 formalno brez kralja in je režim Ferencza Szálasiya monarhijo še bolj izvotlil (Swain & Swain, 2009, 51–52). Kralja Simeona II. je v Bolgariji septembra 1946 s skoraj 96 odstotki odplaval referendum, ki bi stežka obveljal za poštenega, čeprav je bila priljubljenost monarhije skromna (Nohlen & Stöver, 2010, 375). Drugače je bilo v Romuniji, kjer so morali celo Sovjeti upoštevati zasluge kralja Mihaela I., ki je bil obraz romunske zamenjave strani v vojni avgusta 1944. Zato so z ukinitvijo kraljevine čakali vse do konca leta 1947, ko so Mihaela končno prisilili k abdikaciji in v izgnanstvo (Swain & Swain, 2009, 36–37; Besier & Stoklosa, 2013, 313–315). Kar zadeva politični prostor, so si ga komunisti ob polni sovjetski podpori sorazmerno brez težav podredili na jugovzhodu, kjer so po uradnih podatkih z okvirom koalicije frontnih strank prepričljivo zmagali že na prvih volitvah, nato pa izločili še sopotnike, ki so jim v prvih letih še prepuščali pomembne vloge (brezobličnemu Petruju Grozi v Romuniji so recimo vse do smrti 1958 pustili položaj nominalnega šefa države). Omenjeno se jim je posrečilo ne glede na precej različen zgodovinsko pogojen odnos do Rusije v Bolgariji in Romuniji, verjetno zaradi zelo omejenega zanimanja Britancev in Američanov za ta del Evrope (Applebaum, 2012, 192–222). Na Madžarskem je bilo drugače. Zaradi večje pozornosti zahodnjakov je bilo potrebno demokratične procedure bolj upoštevati in pokazalo se je, da so v demokratičnih pogojih komunisti daleč od večine. Sceno so dokončno obvladali šele do leta 1949, ne da bi uradno sploh kdaj razpustili tedaj na papirju še obstoječe stranke (Nohlen & Stöver, 2010, 879–881). Z Madžarske je leta 1956 v obdobju vstaje proti sovjetski dominaciji prišel tudi najbolj dodelan, če ne edini poskus obnove večstrankarstva v štiridesetih letih pred letom 1989 (gl. Applebaum, 2012, 435 ss.).

V celoti gledano je bilo razdejanje leta 1945 daleč največje seveda v tistih delih na vzhodu in jugu Evrope, ki so se znašli pod neposredno nemško zasedbo. Celo tukaj so obstajale velike razlike. Ni, recimo, povsem lahko pojasniti povsem drugačnega značaja nemškega obvladovanja Češke in Poljske. Kljub večinsko slovanskemu prebivalstvu je sodil marca 1939 vzpostavljeni protektorat Češka in Moravska med območja, kjer je bilo življenje vso drugo svetovno vojno dokaj znosno (Deák, 2017, 60 ss.; Kundrus, 2017, 42 ss.). Človek bi skoraj rekel, da so tukaj gospodarski premisleki premagali rasistično ideologijo. Dejansko je razvita češka industrija neumorno oskrbovala nemški vojaški stroj vse do bridkega konca. V zameno je Čehom ostalo nekaj ostankov suverenosti vključno s predsednikom in predsednikom vlade, čeprav je bil eden od premierjev med vojno zaradi stikov z vlado v izgnanstvu ustreljen. Tudi odporništvu se je zares razmahnilo šele v zadnjih vzdihljajih vojne, kar je posredno prispevalo k omejevanju človeških in materialnih izgub (Balcar, 2015). Z okupiranimi okolji na zahodu je protektorat povezovalo, da je nemška zasedba ustvarila močan občutek ponižanja, okrepljenega s spominom na paradigmatično nacistično grozodejstvo (v tem primeru izbris Lidic), kot na Nizozemskem ali v Franciji

(Balcar, 2015). Prav tako so civilne žrtve vojne daleč presegale vojaške, med njimi pa so izjemno visok odstotek predstavljali Judje. »Uspešnost« njihovega uničevanja se je lahko tako v protektoratu kot v slovaški marionetni tvorbi merilo s tisto bolj na vzhodu (prim. Snyder, 2015). Na Slovaškem se je odpor vrhu tega razmahnil prej, že pozno poleti 1944, vendar ni bistveno vplival na dinamiko zadnjih vojnih mesecev (Kershaw, 2015, 337).

Osvoboditev maja 1945 je obe (oziroma vse tri) med vojno ločeni entitete postavil pred nekaj ključnih problemov. Eden je bil usoda velike nemške (in na Slovaškem še madžarske) skupnosti. Odločitev o izgonu sudetskih Nemcev je poenotila češko družbo in dobila blagoslov zaveznikov, medtem ko se je Sovjetska zveza uprla podobnemu ravnanju z večino slovaških Madžarov, saj je Madžarsko že štela v svojo sfero (pregledno Lowe, 2014, 145–153). Drugo vprašanje je bila politična prihodnost. Če so se skoraj vse stranke (pred vojno ključnim agrarcem so Sovjeti preprečili že sodelovanje na prvih volitvah) strinjale o tem, da mora biti bodoča pot države nekakšen socializem, s čimer niso bili tako daleč od zahodnoevropskih trendov tistega obdobja, seveda nikakor niso vse pristajale na sovjetsko in komunistično dominacijo (Balcar, 2015, 48). Zanimanje zahodnih zaveznikov za gospodarsko najrazvitejšo slovansko državo je bilo primerljivo s tistim za Madžarsko (in Jugoslavijo), toda na koncu razplet ni bil nič drugačen kot v zgoraj omenjenih delih srednje in vzhodne Evrope. Češkoslovaški komunisti so se lahko celo pohvalili, da so na res demokratičnih volitvah dosegli bržkone najvišji odstotek v Evropi (38 odstotkov, a bistveno več na Češkem), in prave opozicijske stranke se nikoli niso znebile dušičnega objema »koalicije« z njimi, enako kot na Madžarskem (prim. Swain & Swain, 2009, 47–49). Zato je verjetno treba pritrditi raziskovalcem, ki so mnenja, da povojna usoda države ni bila odprta do februarja 1948 in komunističnega »udara«, temveč je bila zapečatenjena že vsaj leta 1946, ko so komunisti dosegli prevlado v vladi (kot trdi Balcar, 2015, predvsem 57–58).

Poljska, Litva, Latvija in Estonija, kot smo nakazali zgoraj, po vojni pravzaprav niso imele niti trohice izbire. Ne glede na to, da so bile že v izhodišču žrtve sovjetsko-nemškega dogovora, so jih Britanci in Američani samim sebi prepustili že vsaj takrat, ko so odprte druge fronte proti Nemčiji odložili do pomladi 1944, ali bolj verjetno že, ko so Sovjetski zvezi dovolili obdržati pridobitve iz kupčije s Hitlerjem (prim. Ueberschär & Müller, 2005, 16 ss.). Vse, česar so se še nadejali predvsem Poljaki, je bilo bolj plod slepilnih manevrov kot česa drugega. Predvsem primer Poljske je tako upravičeno obveljal za najvidnejši madež v vojni kartoteki zahodnih zaveznikov, saj ji ob ozemeljskem skrčenju niso uspeli ali hoteli zagotoviti niti »finske rešitve«.

Baltske države in Poljsko povezuje več značilnosti. Prva in najopaznejša je izjemno visok odstotek izgube prebivalstva, ki razen v Estoniji precej presega deset odstotkov glede na predvojno stanje. To gre na rovaš dolgotrajne in dvojne okupacije, sovjetske in nemške. Drugi pomemben dejavnik sta pomen predvojnih judovskih skupnosti in sistematičnost njihovega uničenja, ki je bila na Poljskem kot državi z največjim številom Judov v predvojni Evropi največja, v Litvi in Latviji pa ni veliko zaostajala (prim. Snyder, 2015). Sodelovanje lokalnega prebivalstva v šoi, predvsem v baltskih državah, se je izjemno negativno odrazilo na povojno razumevanje položaja teh dežel pod sovjetsko zasedbo ali v vazalnem odnosu do Sovjetske zveze, kakor smo že omenili (gl. Davies,

2010, 165–184). Skromna navzočnost Judov v Estoniji razloži tudi relativno nižji delež človeških izgub tam. Na Poljskem in v Litvi predstavljajo judovske žrtve po nekaterih ocenah namreč skoraj polovico vseh.

Nadaljnji in bistveni vidik okupacije Poljske je dejstvo, da je bila v nemških očeh drugače kot razkosanje Češkoslovaške razumljena kot prva faza prodora na vzhod v okviru »velike rasne vojne«, kar pomeni, da je bila ne le Judom, marveč tudi Poljakom odkazana zelo temna prihodnost. V praksi je omenjeno pomenilo razmah nebrzdanega nasilja, uničenje vsakršnih sledov državne suverenosti (tudi v Generalnem guverneratu, ki je bil drugače kot češki protektorat pod nemškim vodstvom), sistematično izkoreninjanje poljskega jezika in kulture, ne nazadnje tudi skrčenje manevrskega prostora za vsakršno višjo obliko sodelovanja z zasedbenimi oblastmi, ki bi presejala raven boja za preživetje (gl. Kundrus, 2017, 74–92). Iz tega sta vzknila tako sodelovanje poljske vojske v tujini v zavezniških vojaških operacijah kot odpor doma, ki pa kljub mednarodnemu ugledu seveda ni mogel preseči pomena barantanja Anglo-Američanov s Sovjeti in Stalinovih načrtov, ki niso predvidevali le Sovjetski zvezi naklonjene, temveč tudi komunistično Poljsko (Besier & Stokłosa, 2013, 286–289; Cienciala, 2009). Drugačen značaj vojne na Poljskem z nemškega vidika kaže navsezadnje popolno uničenje Varšave še v začetku leta 1945, ki v primeru Pariza in Prage ni prišlo v poštev (prim. Kundrus, 2017). Nekoliko boljše »rasno izhodišče« Litovcev in Latvijcev v očeh nemških ideologov je v veliki meri uravnotežilo in za visoke izgube poskrbelo sovjetsko okupacijsko nasilje tako ob zasedbi obeh držav leta 1940 kot potem, ko so Sovjeti leta 1944 kot okupatorji spet zamenjali Nemce (prim. Besier & Stokłosa, 2013, 73–76).

Kot zadnji dejavnik hudega opustošenja v omenjenih treh (oziroma štirih) državah je potrebno navesti še gverilsko nadaljevanje protisovjetskega in protikomunističnega odpora, ki se je ponekod nadaljeval še globoko v petdeseta leta, medtem ko so posamezni protikomunistični partizani na svojih »položajih« vztrajali še bistveno dlje (pregledno Lowe, 2014, 351–368; Service, 2012; Spaulding, 2009). Na Poljskem se je vsemu pridružila še majhna državljanska vojna z ekscesnimi izbruhi nasilja med Poljaki in Ukrajinci na jugovzhodu Poljske, ki je bila odmev množičnih pokolov Poljakov v Voliniji, ki so jih med vojno zakrivali ukrajinski nacionalisti. Nazadnje se je končalo z bolj ali manj nasilno preselitvijo populacije t. i. Lemkov na novo pridobljena poljska ozemlja v nekdanji vzhodni Prusiji (prim. zlasti Snyder, 2003 in 2010).

Latvija, Litva in Estonija so po vojni ostale zasedena ozemlja brez lastne suverenosti. Tudi suverenosti Poljske kot sovjetskega satelita seveda ne kaže precenjevati. Stalin v svoji neposredni sosesčini ni resno razmišljal niti o ten, da bi poskusil s svobodnimi volitvami kot na Madžarskem ali Češkoslovaškem. Tudi koalicijska vlada je imela še največ skupnih točk s podobno jugoslovansko, kar pomeni, da je bil vpliv nekdanjega premierja Mikołajczyka skromen (gl. Applebaum, 2012, zlasti 192 ss.). Vrhu tega je sovjetskim varovancem iz nekdanjega Lublinskega komiteja šla na roko precejšnja enotnost Poljakov glede obračuna z Nemci in njihovega izгона z novo priključenih ozemelj (prim. Zaremba, 2015), ki so bila prej

Sl. 1. Stari de Varšave na koncu vojne (Wikimedia Commons).

del Nemčije. Del predvojne politične elite celo na ločitev vzhodne Poljske ni gledal negativno, ker se je že prej poigraval z mislijo o etnično homogeni državi (prim. Snyder, 2003). Tu so komunisti vsekakor uspešno zajahali konja nacionalizma, kar v zgodovini komunističnih režimov v Evropi ni bila redkost vse do Todorja Živkova in Slobodana Miloševića v osemdesetih letih 20. stoletja. Pri vprašanju nemškega življa je v isti rog pihal celo poljski primas Avgust Józef Hlond, ki si je s hitenjem z versko reorganizacijo nemških vzhodnih ozemelj nakopal (sicer precej brezzobo) kritiko Svetega sedeža (prim. o odnosu do Nemcev na Poljskem po vojni Lowe, 2014, 154–163). Podobno kot na Češkoslovaškem so bil tudi pri sosedih precej priljubljeni posamezni elementi socialističnega programa, v prvi vrsti agrarna reforma in poddržavljenje velikih podjetij, tako da je celo takratni podpredsednik poljske vlade Stanisław Mikołajczyk zagovarjal »da« kot odgovor na ustrezno vprašanje na referendumu leta 1946, s katerim so Sovjeti in njihovi poljski zavezniki skušali preveriti podporo novemu režimu. Vse omenjeno je olajšalo vzpostavitev komunistične prevlade, a še kljub temu je bilo na referendumu in na volitvah, ki so jih Sovjeti odložili v leto 1947, verjetno potrebnega več prirejanja kot celo v Romuniji (prim. Applebaum, 2012). Poleg tega je s Katoliško cerkvijo na Poljskem tudi za-

radi njene medvojne mučeniške vloge ostala tista institucionalna sila, ki je bila v vsem vzhodnem bloku z Jugoslavijo vred daleč največji organizirani izziv sovjetski in komunistični prevladi. Pri tem je resda potrebno upoštevati utemeljeno mnenje Adama Michnika, da je poljska Cerkev pričakovala dolgo obstojnost sovjetskega planetarnega sistema, zato seveda ni ves čas delovala opozicijsko, marveč je z oblastniki sklepala številne kompromise (prim. Sebestyen, 2010, 104–105; gl. tudi Maver & Ravnikar, 2017, 794).

Nekoliko presenetljivo je potrebno najbolj prizadeti vzhodnoevropski skupini držav, ko razmišljamo o epilogih druge svetovne vojne, pridružiti Grčijo (in Jugoslavijo, o kateri bomo spregovorili posebej). Vloga evropske »zibelke civilizacije« te države ni obvarovala pred tem, da bi Nemci z njo ravnali drugače kot z večino v njihovi optiki manjvrednih slovanskih. Podobno kot Poljsko in Jugoslavijo jo je doletelo razkosanje med tri okupatorje, od katerih so bili, spet kot v Jugoslaviji, Nemci najbolj nasilni. Domači kolaboracionistični režim, ki so ga vzpostavili v Atenah, je bil še najbolj podoben Nedićevemu v Srbiji in je bil lahko samo statist pri brezobzirnem nemškem izkoriščanju. Natančno oceno števila smrtnih žrtev otežujejo nasprotujoča mnenja o tem, koliko smrti je povzročilo glavno »orožje« nemških zasedbenih oblasti, zaseganje živeža do skrajnih meja in s tem množična lakota (o Grčiji med vojno v primerjalni perspektivi gl. zlasti Minehan, 2006, *passim*; prim. še Lowe, 2014, 309–314; Kershaw, 2015, 392). Povsem »poljski« je tudi delež grških (pretežno sefardskih) Judov, ki ni preživel druge svetovne vojne. Prej cvetoča skupnost v Solunu sodi recimo med najbolj zdesetkane v Evropi. Brezizhodnost okupacijskih režimov, od katerih je bil enako kot v Jugoslaviji še najznosnejši italijanski, je narekoval vznik odporiških gibanj, ki pa so se že kmalu razcepila tudi pod vtisom predvojnih delitev v Grčiji, ki so izhajale zlasti iz dogajanja po prvi svetovni vojni (prim. pregledno Kranjc, 2015, in Minehan, 2006). A nazadnje so se na eni strani znašli konservativni in liberalni republikanci in monarhisti, na drugi strani levičarske skupine pod vodstvom komunistov, ki so bile med odporniki vplivnejše. Že med vojno je ob boju proti okupatorjem prišlo do državljanskega spopada, ki je prvi vrhunec dosegel po nemškem umiku jeseni 1944 (Minehan, 2006). A drugače kot drugod na jugovzhodu Evrope je Stalin pobudo skoraj povsem prepustil Britancem (in Američanom). O tem so pričali že »decembrski dogodki« leta 1944, ko je prišlo do spopadov med nekdanjo levičarsko odporiško vojsko in Britanci. Leta 1946 se je državljanska vojna razmahnila. Komunisti so računali na podporo Sovjetske zveze in Jugoslavije, njihovi konservativni nasprotniki so se zbrali okrog ideje monarhije in dobili podporo Velike Britanije ter vse bolj ZDA. Slednja se je izkazala za odločilno, ravno tako pomembno je bilo, da je Stalin spoštoval dogovor z zahodnimi zavezniki, da se se ne bo pritikal Grčije. Komunisti so bili do leta 1949 poraženi, Jugoslavija je sprejela veliko beguncev slovanskega (makedonskega) porekla, ki so nadpovprečno podpirali poraženo stran (gl. Lowe, 2014, 315–327; Kershaw, 2015, zlasti 511–512). Vmes je verjetno ne povsem poštenu plebiscit omogočil vrnitev kralja Jurija II. v Grčijo (Nohlen & Stöver, 2010, 838). Posledica rezultata državljanske vojne je bila prevlada konservativnih in desnih sil

v Grčiji v obdobju po 1949, čeprav drugače kot v Španiji in na Portugalskem vsaj v omejeno demokratičnem okviru. A ko je leta 1967 grozila zmaga leveice na volitvah, je vojska še izvedla državni udar. Socialisti so prvič prišli na oblast leta 1981 (prim. recimo Besier & Stokłosa, 2013, 204–205).

UMESTITEV JUGOSLAVIJE IN SLOVENIJE

Mnenje, da predstavlja Jugoslavija, kar zadeva zaplet in razplet druge svetovne vojne, »Evropo v malem«, ni novo (že z naslovom poglavja ga izraža Lowe, 2014, tukaj 265). Na njenem ozemlju so se odvili tako rekoč vsi doslej opisani scenariji z izjemo najugodnejšega danskega ali bolgarskega (za pregleda dogajanja v Jugoslaviji kot celoti med drugo svetovno vojno prim. v prvi vrsti Tomasevich, 2001, in Pavlowitch, 2008; gl. tudi Kranjc, 2015). Za nazaj je moč vsekakor zapisati, da je imel knez Pavel verjetno prav, ko je skušal svojo deželo ohraniti čim dlje od vojne vihre kar najdlje časa (prim. v zvezi s tem zlasti Blažič, 1990). Seveda pa je vprašanje, kako dolgo bi Hitler tudi brez v evropskem pomenu simbolno morda pomembnega, a za nadaljnji razvoj neposrečenega puča 27. marca 1941 prizanašal balkanski kraljevini kot izraziti versajski tvorbi (gl. za sodobno izredno pozitivno vrednotenje puča Godeša, 2011, zlasti 158–170). Drugo vprašanje je, kaj bi dolgo vztrajanje ob nemškem boku pomenilo za povojno podobo dežele, četudi bi bolgarski in celo romunski primer dala misliti, da bi bilo vsaj medvojnih žrtev precej manj.

Tako pa se je dinamika vojne med posameznimi sestavnimi deli kraljevine dokaj razlikovala. Na razmere ob koncu vojne in takoj po njem je vplivalo nekaj dejavnikov. Prvi je bilo razkosanje kot v Grčiji, drugi dejstvo, da so nemške zasedbene oblasti ponekod, predvsem na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem, okupacijsko politiko zastavile izrazito v okviru »rasne vojne« (prim. Repe, 2015 in 2016; Čepič, Guštin & Troha, 2017). Podobno protislovanski in z ravnanjem na zahodu celine neprimerljiv je bil njihov odnos do Srbije, kjer so vzpostavili grškemu podobni precej nemočni kolaboracionistični režim, ki kljub pomenu srbskega rudnega bogastva za Nemce niti približno ni dosegel možnosti za razmeroma mirno življenje kot tisti v češkem protektoratu, pač pa je lahko le neznatno blažil izrazito represivno in krvoločno nemško politiko (gl. zlasti Pavlowitch, 2008, predvsem 51–56). Naslednji ključni dejavnik je okoliščina, da lahko obvelja Neodvisna država Hrvaška (NDH) za verjetno najmanj posrečeno nemško (in italijansko) marionetno tvorbo med vojno. Nemci tukaj namreč niso sledili svoji splošni usmeritvi, da se pri snovanju politične kolaboracije ne opirajo na svoje fanatične občudovalce, temveč na predvojne elite. Po Mačkovi zavrnitvi v primeru NDH tega niso poskušali, odločitev za Paveličevo obrobno gibanje pa je imela za Jugoslavijo v celoti katastrofalne posledice (prim. Pavlowitch, 2008, zlasti 22–49; Tomasevich, 2001, poglavja 6–11). Mislimo, da ni pretirana ocena, da je prav genocidna protisrbska politika marionetnega režima v Zagrebu predvsem v začetnem obdobju predstavljala ključno netivo za splošno posurovenje spopadov v osrednjih delih države in narekovala njihovo dinamiko vse do konca vojne, bila pa je tudi priročno opravičilo za številne povojne pokole. Končno

je potrebno izpostaviti različno ostrino okupacijskih režimov. Sorazmerno milejša bolgarski in italijanski sta prinesla z ozirom na epilog povsem drugačne posledice. Medtem ko je bil jugoslovanski del Makedonije, če odmislimo izginotje judovske skupnosti, sorazmerno malo prizadet (prim. Žerjavič, 1989, 40–41), je začetna prizanesljivost Italijanov v Črni gori in Ljubljanski pokrajini pomembno prispevala k razbohotenju nasilja komunističnih odporikov tudi nad domačim prebivalstvom in h kasnejšemu razmahu državljanskega spopada (za Črno goro prim. Pavlowitch, 2008, 72 ss., za Slovenijo zdaj predvsem Repe, 2015, in Čepič, Guštin & Troha, 2017; za posamezne vidike prim. še Prunk, 2017; Kladnik, 2016, zlasti 349–350; Ivešič, 2013 in 2017; Maver, 2016). Seveda je brezizhodni položaj v Jugoslaviji kot celoti enako kot v Grčiji narekoval nastanek razvejanega odporniškega gibanja različnih predznakov, a se je tisto pod komunističnim vodstvom vsaj zunaj Srbije najbolj uveljavilo in doseglo med vsemi evropskimi največje zunanje uspehe. Ne glede na to je ob koncu vojne dele države Nemcem iztrgala Rdeča armada, ki je imela med drugim ključno vlogo pri osvoboditvi Beograda oktobra 1944 (prim. Pavlowitch, 2008, predvsem 230 ss.; Repe, 2015; o posameznih vidikih za slovensko ozemlje še Majstorović, 2016; Perovšek, 2016; Kerec, 2016). Povojna usoda države je bila odločena sorazmerno zgodaj, saj že koalicijska vlada Tita in Šubašića, ki je mandat nastopila 7. marca 1945, ni puščala veliko dvomov o nadaljnji smeri dogajanja (gl. zlasti Vodusek Starič, 1992). Toda pred vrati je bilo še sklepno dejanje številnih državljanskih spopadov, ki je zlasti v Črni gori, Sloveniji in na Hrvaškem v zadnjih mesecih morije ter takoj po njej dramatično zvišal število žrtev vojne. Za »evropski« značaj medvojne dogajanja v Jugoslaviji je značilno, da so boji potekali še skoraj teden dni po nemški kapitulaciji, medtem ko poznejši gverilski protikomunistični odpor ni dosegel enakih razsežnosti kot ob Baltiku (prim. recimo Premk, 2005; Čoh Kladnik, 2010).

Dogajanje v slovenskem prostoru med drugo svetovno vojno in s tem kajpak njegov epilog sodi v sklop kompleksnega evropskega okvira. Vendar so nanj poleg določnic, značilnih za vse med vojno prizadete dele stare celine, vplivale še posebne jugoslovanske in slovenske okoliščine. Dve oteževalni okoliščini sta se odrazili izrazito negativno in sta zaslužni za *differentia specifica* najprej jugoslovanskega, potem pa slovenskega razvoja. Prvo je dejstvo, da sodi večina slovenskega etničnega ozemlja med redka evropska območja, kjer je prišlo do avtohtone vzpostavitve komunističnega sistema, se pravi takega, ki ga ne bi vsilila šele sovjetska okupacija (v evropskem okviru to ob Jugoslaviji velja praktično samo še za Sovjetsko zvezo in Albanijo z jugoslovansko pomočjo). Druga je narava same okupacije. V Kraljevino Jugoslavijo vključeni del slovenskega etničnega ozemlja je še sam kljub svoji majhnosti doživel komaj predstavljivo razkosanje med tri okupatorje. Manjše območje si je priključila tudi NDH. Zaradi značaja okupacije ta med Slovenci ni mogla najti zagovornikov, zaradi usmerjenosti predvojne politične in družbene elite pa tudi ni bilo veliko pogojev za njeno resno bližino zlasti z nacionalsocialistično ideologijo okupatorjev (prim. Hančič, 2015, 15–28, in Griesser Pečar, 2005b; drugače Godeša, 2011).

Nobenega dvoma ni, da je prav tako izpeljana okupacija, ki ni puščala praktično nobenega smiselnega prostora za avtonomen razvoj slovenskega naroda in je poleg tega še nadgradila izkušnjo razkosanosti etničnega ozemlja v obdobju med svetovnimima vojnama, predstavljala sprožilni moment vsega nadaljnjega dogajanja, ki je vrhunec doseglo ob koncu vojne. Ne gre sicer podcenjevati konfliktnega potenciala zaostrovanja nasprotij med posameznimi političnimi tabori v tridesetih letih 20. stoletja, v nekaterih potezah podobnega razmeram v Španiji v približno istem časovnem obdobju (prim. pregledno Repe, 2015 in 2017, in Griesser Pečar, 2005b; gl. še Godeša, 2011, ali Ivešić, 2013). Pri tem se je na robovih političnega prostora oglašala tudi pripravljenost na poseganje po nasilju. Po drugi strani se je starim trenjem med katoliškim političnim taborom in liberalci in novejšim med političnima desnico in levico pridružil še vse globlji razkol v katoliškem političnem taboru, ki je bil v vsaj približno demokratičnih okoliščinah že od začetka 20. stoletja na Slovenskem nedvomno večinski. Če so se mnogi znotraj njega navduševali nad avtoritarnimi odgovori na krizo parlamentarne demokracije v Evropi, zlasti nad Salazarjevo Novo ali Dollfussovo stanovsko državo v Avstriji, se je katoliška levica vse bolj oklepala marksizma in sodelovala s komunisti (prim. zlasti Godeša, 2011, in Pirc, 1997, ter zadevna mesta v Nadrah, 2010, zlasti 170–175).

Na podlagi doslej zapisanega je potrebno presojati visoke izgube slovenskega prebivalstva v drugi svetovni vojni in takoj po njej. S skoraj 100.000 uradno popisanimi smrtnimi žrtvami, kar med nekaj manj kot 1,5 milijona predvojnega prebivalstva predstavlja slabih sedem odstotkov, se slovensko ozemlje prišteva med zaradi druge svetovne vojne bolj prizadeta v Evropi (za analizo izgub prim. Čepič, Guštin & Troha, 2017, 425 ss.; glej tudi Tominsek Čehulič & Deželak Barič, 2016). Dejstvo, da je delež žrtev primerljiv s tistim v Avstriji ali na Madžarskem, kjer je na njegovo višino vplivalo predvsem zdesetkanje znatnih judovskih skupnosti v okviru šoe, dokazuje, da glavnina žrtev ni umrla zgolj zaradi – ponekod sicer zelo krutega – okupacijskega režima. Od tod ni daleč do spoznanja, da je za velik del žrtev odgovorna državljanska vojna Slovencev proti Slovincem (že po najkonservativnejši oceni na podlagi doslej zbranih podatkov je ta delež presegal četrtno vseh). Za njen izbruh je zelo zaslužen način, na katerega je Komunistična partija organizirala odpor proti okupaciji, ki ga je dosledno povezovala z revolucijo (tukaj prim. analizo pri Movrin, 2014).

Poudariti je potrebno tudi, da se je odpor pod komunističnim vodstvom najbolj razmahnil na območju pod italijansko okupacijo, kjer je bil okupacijski režim najmilejši, na ozemlju pod prevlado Nemcev, kjer so brutalni raznarodovalni ukrepi dejansko ogrozili obstoj slovenskega naroda, pa je bil vse do leta 1944 precej neizrazit. S tem v zvezi je potrebno pomembno vlogo za dinamiko konca druge svetovne vojne v Sloveniji pripisati zgodnji monopolizaciji odpora proti okupaciji že jeseni 1941 (prim. Griesser Pečar, 2005b). Res pa je, da je tradicionalni tabor s predvojno elito, ki je ostala v domovini, odločilno zamudil z uresničevanjem svojih zamisli o različnih ravneh odpora proti okupaciji, zaradi česar je gotovo zapravil zaupanje dobršnega dela Slovencev in odprl prostor razmeroma brezbriznemu odno-

su do sistematičnega obračuna s predstavniki te elite (kar zlasti izpostavlja Kranjc, 2014). Resno je pri tem potrebno jemati tudi željo številnih Slovenk in Slovencev, da povojne razmere ne bi bile enake kot pred vojno, kar so bila plodna tla za začetke revolucije in kar se kaže tudi v povojnih političnih programih tako na zahodu kot vzhodu celine, kot je bilo razvidno. Edvard Kocbek je denimo po našem mnenju kar upravičeno poudarjal, da so si ljudje želeli predvsem agrarne reforme in ločitve Cerkve od države (gl. Kocbek, 2004, *passim*).

V tovrstnih neugodnih okoliščinah je večino slovenskega prebivalstva šokiral še prej povsem nepredstavljen val terorja, ki je spremljal začetek komunističnega boja, ki je formalno veljal okupatorju.

Na kasnejše vrednotenje vojaškega odziva tradicionalnega tabora na komunistično revolucijo ni izredno negativno vplivalo le, da se je ta po vojaško pomoč zatekel k okupatorjem, marveč še zlasti, da je s približevanjem konca vojne na zunaj in z nekaterimi simbolnimi dejanji pridobival vse bolj kolaboracionističen videz, kar je propaganda nasprotnikov še potencirala in spretno izkoristila (oboje upravičeno poudarja Hančič, 2015, 28; gl. o domobranstvu ob koncu vojne še Kladnik, 2016).

Zmaga komunističnega tabora je bila ob koncu vojne popolna (o zaključnih bojih gl. poleg splošnih prikazov pri Repe, 2015, in Čepič, Guštin & Troha, 2017, še Torkar, 2016). Katastrofalnim izgubam, ki so predvojne strukture povsem obglavile in jim s pobjem približno 13.000 vrnjenih domobrancev odvzele najvitalnejši del, se je pridružil množični beg, med drugim elite, politikov, profesorjev, duhovnikov, pravnikov, v tujino o posledicah vojne v Sloveniji prim. ob že navedenih splošnejših delih za posamezne vidike še Deželak Barič, 2016; Griesser Pečar, 2016; Ferenc, 2017; tudi Rahten, 2014, in Friš & Hazemali, 2017, zlasti 807 s.; glede posledic na obrobju oziroma Primorskem in v Istri (Lampe, 2017; Bajc & Lampe, 2017; Pirjevec, Troha, Bajc, Dukovski & Franzinetti, 2012; Verginella, 2008, 115–124).

Dobro si lahko razmere na območju, kjer je državljanski spopad že leta 1942 divjal s polno močjo, ponazorimo z nekaj dnevniškimi vpisi v Črnomlju v Beli krajini delujočega duhovnika križniškega reda patra Alojzija Žabkarja (1909–1983), ki so mu Italijani sicer rekli *cappellano rosso* (rdeči kaplan), vendar bi ga spričo njegovih zabeležk težko označili za navijača zgolj ene strani. V nadaljevanju navajamo odlomke njegovega dnevnika iz novembra in decembra 1942. Prvi vpisi se nanašajo na razmere, ko so Črnomelj obvladovale protirevolucionarne enote, drugi poročajo o partizanskem napadu na postojanko vaških straž na Suhorju pri Metliki konec novembra 1942.

13. novembra. – Danes popoldne so prišle v Črnomelj 'Vaške straže' ali 'Legija smrti' ali kot jih ljudstvo imenuje – bela garda. So v vseh mogočih uniformah, močni, postavni fantje. Ljudstvo jih gleda in se jim čudi.

14. novembra. – Novica, da so belogardisti ulovili tri partizane – tajnika Šetino, Janka Zimmermanna in kmeta Janeza Pezdirca. Silno razburjenje, zabavljanje in blatenje.

15. novembra – *Martinova nedelja, ki v Črnomlju ne bo zlepa pozabljena: ob enajstih so pri pokopališču v Vojni vasi ustrelili one tri može in jih ob petih tam pokopali. Dekan Bitner jim je smel dati samo odvezo in potem so jih karabinjerji odpeljali z dvema kordonoma vojakov v globoko Opetovo drago v Vojni vasi. Strašen prizor! Nikamor iz hiše ne pojdem – ljudstvo krivi farje: ne bomo več šli v cerkev itd. Naval na pisarno gospoda dekana: same ženske s prošnjami. [...]* Lov na partizane. (Žabkar, 1991, 59–61.)

Že konec istega meseca je sledil nov zapis o izbruhu nasilja z drugačnim predznakom:

28. novembra. *Šola cel dan. Napad na postojanko legionarjev na Suhorju. Likvidirali so jo, okoli sto fantov mrtvih. Borili so se od sedmih zvečer do sedmih zjutraj. Vaščani so jih izdali. Partizani so najprej zavzeli zvonik in šolo, potem so z granatami obmetavali farovž in ga zažgali. [...] Sta komandant Iztok in Norbert Klement ujeta ali sta padla?*

29. novembra. [...] *Vesti s Suhorja so vedno bolj grozne: 700 slovenskih partizanov, 900 Kordunašev – Hrvatov.*

30. novembra. *Suhor: mrtvih okrog sto, tudi štab komande. Teolog Tone Šuklje padel. Čudno obnašanje Metličanov do zasedbenih oblasti: častnike vabijo na večerje. Neka Vikica Amon je tri dni prej vedela za napad na Suhor. [...]*

14. decembra. [...] *Metliški p. Ciril na obisku: podrobnosti iz suhorske tragedije, za katero nosi odgovornost metliška jara gospoda. Hudič naj vzame vse tiste barabe, ki lezejo enim in drugim v rit. Slovenski narod jih bo izpljunil. Prošt (metliški) Alfonz se je umaknil v Ljubljano – težko stališče ima in ljudje ga kolnejo. Da, da, Metlika – eno leto pa sem je bil sit.* (Žabkar, 1991, 61–63).

Vsekakor sodi konec druge svetovne vojne na Slovenskem zaradi poteka vojaških operacij in razpletanja državljskega spopada, ki sicer nikakor ni prizadel vseh delov slovenskega ozemlja enako, čeprav je revolucionarni obračun z opozicijo pozneje povsod sledil enakim osnovnim vzorcem (kot kažejo mdr. ugotovitve pri Hančič, 2011; Podbersič, 2011; Mikola, 2014), med kompleksnejše tako v jugoslovanskem kot v evropskem merilu. Na pozitivni strani je – za slovenski narod – vsekakor pojav LR Slovenije kot zaključene ozemeljske celote, ki pridobi znaten del ozemlja od Italije in na ta način v svojih okvirih združi bistveno več Sloenk in Slovencev kot nekdanja Dravska banovina. Na negativni strani so dolga desetletja komunistične prevlade in skoraj popolno institucionalno obglavljenje vsakršne opozicije. Tudi zgodovinsko sicer vplivna Katoliška cerkev zaradi nasičenosti številnih z njenim monopolom v minulih stoletjih, premočne predvojne navezave na katoliško politično stranko in tudi medvojnega ravnanja, ki že v začetku ni zadovoljilo pričakovanj zaradi okupacije in razkosanja ponižanih Sloenk in Slovencev po vsaj simbolnih znamenjih kljubovanja, ni uživala niti približno takega ugleda kot na Poljskem ali že na sosednjem Hrvaškem (prim. Griesser Pečar, 2005a in 2016; Maver & Ravnikar, 2017). Res pa ji je lokalna komunistična oblast odmerjala hkrati precej ožje institu-

cionalne okvirje, kot so bili tisti v južnejši republiki. Podobno je veljalo pravzaprav za večino izrazov intelektualne opozicije.

SKLEP

Na preteklih nekaj straneh je postalo jasno, da je druga svetovna vojna sicer povsod po Evropi pustila precejšnje duhovno in v veliki meri tudi moralno razdejanje, da pa so bili obrazi njenih koncev, kar zadeva človeške in materialne izgube, precej različni. Izstopi seveda glavna ločnica med zahodom in vzhodom celine, kjer lahko mejo potegnemo nekje pri Italiji. Najmanj prizadete so bile med žrtvami nemške zasedbe skandinavske države in države Beneluksa. Tam je ponekod uspela celo rešitev judovske skupnosti. Judje so tudi sicer imeli na zahodu veliko več možnosti za preživetje kot na vzhodu.

Razlike so se pojavljale tudi med medvojnimi nemškimi sopotniki. V splošnem velja, da so konec vojne pričakali z veliko manj izgubami kot zasedena ozemlja na jugovzhodu. Seveda pa sta jo veliko bolje odnesli Italija in Finska, ki nista bili vključeni v sistem povojnih sovjetskih satelitov.

Zaradi »rasnega značaja« vojne je evropski jugovzhod ob koncu vojne objokoval daleč največ izgub. Poleg slovanskih dežel z izjemo Češkoslovaške je nemško rasiistično politiko s spremljajočo jo brezbriznoštno za usodo prebivalstva na okupiranih območjih najbolj občutila Grčija.

Jugoslavija v tipologiji koncev druge svetovne vojne predstavlja »Evropo v malem«, zelo raznolika je tudi podoba v Sloveniji. Osrednjemu delu, ki je bil do leta 1943 pod italijansko zasedbo, je pečat vtisnila predvsem državljanska vojna, medtem ko je zaključek vojne ob pozitivnem rezultatu – za slovenski narod –, vzpostavilvi glede na Dravsko banovino ozemeljsko precej razširjene LR Slovenije, pomenil tudi precej nasilno uveljavitev komunistične prevlade.

Tukaj predlagano tipologijo bi se dalo kajpak še dopolniti in jo rafinirati še s številnimi podrobnejšimi kriteriji, ki jih nismo omenili. Prav tako se nismo posebej posvečali razmeram v glavnih v vojni sodelujočih državah iz Evrope, v Nemčiji, Sovjetski zvezi in Veliki Britaniji, pač pa smo se osredotočili na pomočnike, statiste in žrtve.

ARCHAEOLOGY OF PURGATORY AND HELL: ON THE TYPOLOGY OF THE SECOND WORLD WAR ENDINGS IN EUROPE

Darko FRISŠ

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: darko.fris@um.si

Aleš MAVER

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: ales.maver@um.si

Nataša MAVER ŠOBA

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: maver_natasa@yahoo.com

SUMMARY

Not only beginnings, but also endings and consequences of the WWII differed greatly across Europe. Thus, the main aim of the present article is to sketch an attempt at typology of the beforementioned endings.

Of course, the form of entrance into the world conflict must be considered also as a major influence contributing to the war's ending in respective area. Also, role of the racist ideology of the German war efforts can hardly be overestimated. On the other hand, both the Soviet Union's initial alliance with the Germans as well as its contribution to the ultimate victory over Hitler largely contributed to the paradoxes of the WWII endings, since the Soviet Union on the one hand secured for itself almost all gains won by its pact with Germany, and on the other hand earned absolution from Western allies for its actions as well as pretty much unimpeded control over much of Central and Eastern Europe.

Hence, a basic division arose between western and eastern parts of the continent. Western Europe wasn't the main strategic goal of German war plans and was also rated higher in the racial landscape of Nazi ideologists. This greatly diminished loss of life in these parts of Europe. Even Jewish communities – with the exception of, perhaps, the Dutch one – fared better in comparison to their Eastern counterparts. Even among Western countries, Denmark can be regarded as an exception, since there the occupation system was by far the mildest, even allowing for a free election during the war. France can be put to the other end of the line, since the collaboration there was partly fed by the genuine domestic opposition to the post-revolutionary and Republican system of the Third Republic, leading to many civil-war like conflicts. The differences notwithstanding, almost all occupied territories of the Western Europe experienced a strong sense of national humiliation.

Among German war-time allies, a pretty sharp divide between Italy and Finland, remaining as part of the Western bloc after the war, and other countries must be drawn. Finland successfully withdrew from the war, something which Italy (and Hungary) weren't

able to achieve. For all countries of this group the prevalence of military victims over the civil ones is characteristic. In Bulgaria, Romania and Hungary the end of the war also brought Soviet military presence and mostly brutal purges of the prewar political elite.

Among the German-occupied countries in the European Southeast, the German racist ideology dictated harsh and merciless occupations in all Slavic countries except Czech Protectorate where the economic benefits seemed to overcome the racial prejudice, as well as in Greece where population was stricken by famine and plague of division between three occupying forces (something that also happened in Poland in Yugoslavia). The lot of Jewish population was also by far hardest in this part of Europe, leading to mortality rates of approximately 90 per cent in Poland, Lithuania and great parts of Greece.

Yugoslavia can be described as »little Europe« in regard to the dynamics and endings of the WWII. In general, the misconcepted puppet state of Croatia must be seen as a major negative factor contributing to the brutality of war in Yugoslavia. Like the state as a whole, the prewar Drava county experienced division between different occupation systems. Like in Montenegro, the mildest, Italian, occupation system, proved to be the best starting point for an excruciating civil war, greatly influencing the end of the WWII in present-day Slovenia and its aftermath.

Keywords: World War II, endings of the WWII, Nazi Germany, racist ideology, Eastern Europe, Soviet Union, occupation systems, collaboration, resistance, puppet state

VIRI IN LITERATURA

- Kocbek, E. (2004):** Tovarišija. Dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943. Ljubljana, DZS.
- Nadrah, I. (2010):** Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraha. Ur. Ambrožič, M. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Žabkar, L. J. (1991):** Izpovedi. Pesmi in dnevnik. Ljubljana, Križniški priorat.
- Applebaum, A. (2012):** Iron Curtain. The Crushing of Eastern Europe 1944–1956. New York, Doubleday.
- Bajc, G. (2018):** Makro in mikro posledice anšlusa: ko je postala severovzhodna Slovenija za Britance res prvič geopolitično pomembna. *Studia Historica Slovenica*, 18, 1, 217–250.
- Bajc, G. & U. Lampe (2017):** Kritična analiza uporabe anglo-ameriških dokumentov glede nasilja ob koncu druge svetovne vojne v Julijski krajini. *Studia Historica Slovenica*, 17, 1, 247–288.
- Balcar, J. (2015):** Tschechoslowakei. Zwischen NS-Besatzungsherrschaft und kommunistischer Diktatur. V: Peers, M. & J. Balcar, (ur.): 1945. Niederlage. Befreiung. Neuanfang. Zwölf Länder Europas nach dem Zweiten Weltkrieg. Darmstadt, Theiss, 46–58.
- Bernecker, W. L. (2002):** Europa zwischen den Weltkriegen 1914–1945. Stuttgart, Verlag Eugen Ulmer.
- Besier, G. & K. Stoklosa (2013):** European Dictatorships. A Comparative History of the Twentieth Century. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Press.
- Blažič, V. (1990):** Izgubljena igra kneza Pavla ali izgubljena Jugoslavija. 2000: revija za krščanstvo in kulturo, 50/51, 187–214.
- Brüll, C. (2015):** Belgien. Bewegte Nachkriegszeit mit schwierigem Erbe. V: Peers, M. & J. Balcar (ur.): 1945. Niederlage. Befreiung. Neuanfang. Zwölf Länder Europas nach dem Zweiten Weltkrieg. Darmstadt, Theiss, 158–172.
- Burkhardt, N. (2015):** Niederlande. Zwischen Euphorie und Ernüchterung. V: Peers, M. & J. Balcar (ur.): 1945. Niederlage. Befreiung. Neuanfang. Zwölf Länder Europas nach dem Zweiten Weltkrieg. Darmstadt, Theiss, 142–156.
- Cienciala, M. A. (2009):** The United States And Poland in World War II. *The Polish Review*, 54, 2, 173–194.
- Crainz, G. (2016):** Storia della Repubblica. L'Italia dalla Liberazione ad oggi. Roma, Donzelli.
- Cviic, C. (1996):** The End of the War in Europe 1945. *International Affairs*, 72, 4, 825–826.
- Čepič, Z., Guštin, D. & N. Troha (2017):** Slovenija v vojni: 1941–1945. Ljubljana, Modrijan.
- Čoh Kladnik, M. (2010):** »Za svobodo, kralja in domovino«. Ilegalne skupine v Sloveniji med letoma 1945–1952. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo.
- Davies, P. (2010):** Nevarna razmerja. Kolaboracija in druga svetovna vojna. Ljubljana, Modrijan.

- Deák, I. (2017):** Kollaboration, Widerstand und Vergeltung im Europa des Zweiten Weltkriegs. Wien, Köln, Weimar, Böhlau.
- De Felice, R. (1993):** Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo. Torino, Einaudi.
- De Luna, G. (2009):** Le ragioni di un decennio 1969–1979. Militanza, violenza, sconfitta, memoria. Milano, Feltrinelli.
- Deželak Barič, V. (2016):** Priprave in izvedba revolucionarnega prevzema oblasti na Slovenskem leta 1945. *Studia Historica Slovenica*, 16, 2, 367–398.
- Edele, M. (2006):** Soviet Veterans as an Entitlement Group, 1945–1955. *Slavic Review*, 65, 1, 111–137.
- Edele, M. (2015):** Soviet liberations and occupations, 1939–1949. V: Bosworth, R. J. B. & J. A. Maiolo (ur.): *The Cambridge History of the Second World War. Volume II. Politics and Ideology.* Cambridge, Cambridge University Press, 487–508.
- Ferenc, M. (2017):** Leto 1945 in prikrita grobišča: zakonske podlage in možnost raziskav. »Načelo naj velja, da morajo biti grobovi izdajalcev pozabljeni.« *Studia Historica Slovenica*, 17, 1, 289–314.
- Fowkes, B. (2000):** Eastern Europe 1945–1969. From Stalinism to stagnation. Harlow, New York, Longman.
- Friš, D. & G. Bajc (2018):** Iz Istre v Avstrijo? Nekateri vidiki ameriških in britanskih obveščevalnih služb med drugo svetovno vojno. *Acta Histriae*, 26, 1, 251–276.
- Friš, D. & D. Hazemali (2017):** Slovenski glas in Branko Pistivšek pod nadzorom službe državne varnosti. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 27, 4, 807–822.
- Godeša, B. (2011):** Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Godeša, B. (2016):** Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem in Slovenci. *Acta Histriae*, 24, 4, 767–786.
- Good, D. F. (1986):** The Reconstruction of Western Europe, 1945–51 by Alan S. Milward. *The Journal of Modern History*, 58, 2, 545–547.
- Grdina, I. (2015):** Enotna ali sestavljena vojna? V: Maučec, M. (ur.): *Leto 1945 – 70 let potem.* Ljubljana, Državni svet Republike Slovenije, Študijski center za narodno spravo, 113–124.
- Griesser Pečar, T. (2005a):** Cerkev na zatožni klopi. Sodni procesi, administrativni ukrepi, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960. Ljubljana, Družina.
- Griesser Pečar, T. (2005b):** Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Griesser Pečar, T. (2016):** Katoliška Cerkev na Slovenskem leta 1945. *Studia Historica Slovenica*, 16, 2, 399–418.
- Hančič, D. (2011):** Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem, 1941–1945. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo.
- Hančič, D. (2015):** Revolucionarno nasilje v Ljubljani, 1941–1945. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo.
- Hitchcock, W. I. (2009):** Liberation. The bitter road to freedom, Europe 1944–1945. London, Faber and Faber.

- Hitchcock, W. I. (2015):** Collaboration, resistance and liberation in Western Europe. V: Bosworth, R. J. B. & J. A. Maiolo (ur.): *The Cambridge History of the Second World War. Volume II. Politics and Ideology.* Cambridge, Cambridge University Press, 412–435.
- Ivešić, T. (2013):** Delovanje dr. Franca Kulovca na čelu SLS in ključni dogodki pred vojno. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 84 = 49, 1, 83–118.
- Ivešić, T. (2017):** Joseph Kuhn v krempljih Ozne. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 88 = 53, 2–3, 115–134.
- Jackson, P. (2015):** Europe: the failure of diplomacy, 1933–1940: V: Bosworth, R. J. B. & J. A. Maiolo (ur.): *The Cambridge History of the Second World War. Volume II. Politics and Ideology.* Cambridge, Cambridge University Press, 217–252.
- Kerec, D. (2016):** Položaj civilnega prebivalstva v Prekmurju ob koncu vojne. *Studia Historica Slovenica*, 16, 2, 437–448.
- Kershaw, I. (2015):** *To Hell and Back. Europe, 1914–1949.* London, Allen Lane.
- Kladnik, T. (2016):** Slovensko domobranstvo v letu 1945. *Studia Historica Slovenica*, 16, 2, 349–366.
- Klinkhammer, L. (2007):** *L'occupazione tedesca in Italia 1943–1945.* Torino, Bollati Boringhieri.
- Koncilija, Ž. (2010):** Sovjetizacija vzhodne Evrope po drugi svetovni vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 50, 1, 157–176.
- Kranjc, G. (2014):** Hoja s hudičem. *Okupacija Slovenije in kolaboracija, 1941–1945.* Ljubljana, Ciceron.
- Kranjc, G. (2015):** Collaboration, resistance and liberation in the Balkans, 1941–1945. V: Bosworth, R. J. B. & J. A. Maiolo (ur.): *The Cambridge History of the Second World War. Volume II. Politics and Ideology.* Cambridge, Cambridge University Press, 461–486.
- Kundrus, B. (2017):** »Dieser Krieg ist der große Rassenkrieg«. *Krieg und Holocaust in Europa.* München, C. H. Beck.
- Kyte, W. G. (1946):** War Damage and Problems of Reconstruction in France, 1940–1945. *Pacific Historical Review*, 15, 4, 417–426.
- Lampe, U. (2017):** »Revolucija v polnem pomenu besede!« *Izsledki jugoslovanske preiskave deportacij iz Julijske krajine po koncu druge svetovne vojne.* *Acta Histriae*, 25, 3, 767–784.
- Levis Sullam, S. (2015):** Purezza e pericolo nella guerra civile italiana (1943–45): la persecuzione degli ebrei a Venezia. *Acta Histriae*, 23, 1, 131–142.
- Levis Sullam, S. (2016):** *I carnefici italiani. Scene dal genocidio degli ebrei, 1943–1945.* Milano, Feltrinelli.
- Lowe, K. (2014):** *Podivjana celina. Evropa po drugi svetovni vojni.* Ljubljana, Modrijan.
- Majstorović, V. (2016):** The Red Army in Yugoslavia, 1944–1945. *Slavic Review*, 75, 2, 396–421.
- Maver, A. (2016):** Leto 1945 na Slovenskem v prizmi državljskih vojn rimske pozne republike. *Studia Historica Slovenica*, 16, 3, 769–785.

- Maver, A. & T. Ravnikar (2017):** Zastrta znamenja: vprašanje disidentstva katoliške cerkve v Sloveniji v obdobju »vzhodne politike« in revija Znamenje. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 27, 4, 793–806.
- Mendes-France, P. (1959):** The Crisis of France, 1945–1959. *International Affairs*, 35, 3, 285–294.
- Mertelsmann, O. & A. Rahi-Tamm (2008):** Cleansing and Compromise: The Estonian SSR in 1944–1945. *Cahiers du Monde russe*, 49, 2/3, 319–340.
- Mikola, M. (2014):** Revolucionarno nasilje na Štajerskem 1941–1945. Celje, Celjska Mohorjeva družba.
- Milza, P. (2012):** Zgodovina Italije. Ljubljana, Slovenska matica.
- Minehan, P. (2006):** Civil War and World War in Europe. Spain, Yugoslavia and Greece, 1936–1949. Basingstoke, New York, Palgrave Macmillan.
- Morris J. (1995):** Stabilising Europe 1918–1945–1989: Three Post-War Eras in Comparison. *Contemporary European History*, 4, 3, 393–396.
- Movrin, D. (2014):** Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar in Fran Petre. Latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni. *Zgodovinski časopis*, 68, 3–4, 432–477.
- Naimark, N. (2010):** The Sovietization of Eastern Europe, 1944–1953. V: Leffler, M. P. & O. A. Westad (ur.): *The Cambridge History of the Cold War. Volume I. Origins.* Cambridge, Cambridge University Press, 175–197.
- Nohlen, D. & P. Stöver (2010):** Elections in Europe. A Data Handbook. Baden-Baden, Nomos Verlag.
- Nuhoğlu Soysal, Y. & S. Szakács (2010):** Reconceptualizing the Republic: Diversity and Education in France, 1945–2008. *The Journal of Interdisciplinary History*, 41, 1, 97–115.
- Pactow, V. (2015):** Frankreich. Nach Kollaboration und Résistance. V: Peers, M. & J. Balcar (ur.): 1945. Niederlage. Befreiung. Neuanfang. Zwölf Länder Europas nach dem Zweiten Weltkrieg. Darmstadt, Theiss, 174–190.
- Pavlowitch, S. K. (2008):** Hitler's New Disorder. The Second World War in Yugoslavia. London, Hurst & Company.
- Perovšek, J. (2016):** Delegacija SNOS v Prekmurju leta 1945. *Studia Historica Slovenica*, 16, 2, 419–436.
- Pirc, J. (1997):** Cerkveni in duhovni tokovi. V: Vodopivec, P. & J. Mahnič (ur.): *Slovenska trideseta leta. Simpozij 1995.* Ljubljana, Slovenska matica, 118–138.
- Pirjevec, J. (2016):** Benito Mussolini in Slovenci. *Acta Histriae*, 24, 4, 721–730.
- Pirjevec, J., Troha, N., Bajc, G., Dukovski, D. & G. Franzinetti (2012):** Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Podbersič, R. (2011):** Revolucionarno nasilje na Primorskem. Goriška in Vipavska 1941–1945. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo.
- Pons, S. (2006):** Berlinguer e la fine del comunismo. Torino, Einaudi.
- Premk, M. (2005):** Matjaževa vojska 1945–1950. Ljubljana, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije.
- Prunk, J. (2017):** Idejni in praktični vzori slovenske komunistične revolucije 1941–1945. *Studia Historica Slovenica*, 17, 1, 237–246.

- Raack, R. C. (1993):** Stalin Plans His Post-War Germany. *Journal of Contemporary History*, 28, 1, 53–73.
- Rahten, A. (2014):** Kraljevi ali maršalovi diplomati? Politične dileme in opredelitve slovenskih diplomatov na prehodu iz monarhistične v komunistično Jugoslavijo. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 24, 4, 563–576.
- Raphael, L. (2011):** Imperiale Gewalt und mobilisierte Nation. Europa 1914–1945. München, C. H. Beck.
- Ratkolb, O. (2015):** Österreich. »Geteilte« Erfahrungen und Opferdoktrin. V: Peers, M. & J. Balcar (ur.): 1945. Niederlage. Befreiung. Neuanfang. Zwölf Länder Europas nach dem Zweiten Weltkrieg. Darmstadt, Theiss, 32–44.
- Repe, B. (2015):** S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Repe, B. (2016):** Priprave na konec vojne in osvoboditev Slovenije. *Studia Historica Slovenica*, 16, 2, 289–324.
- Repe, B. (2017):** Modernizacije pri Slovencih. *Acta Histriae*, 25, 3, 581–596.
- Rodogno, D. (2015):** Wartime occupation by Italy. V: Bosworth, R. J. B. & J. A. Maiolo (ur.): *The Cambridge History of the Second World War. Volume II. Politics and Ideology*. Cambridge, Cambridge University Press, 436–460.
- Sebestyen, V. (2010):** *Revolution 1989. The Fall of the Soviet Empire*. London, Phoenix.
- Senn, A. E. (1982):** Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945–1980. *Slavic Review*, 41, 2, 336–337.
- Service, H. (2012):** Reinterpreting the Expulsion of Germans from Poland, 1945–9. *Journal of Contemporary History*, 47, 3, 528–550.
- Snyder, T. D. (2003):** *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus: 1569–1999*. New Haven, London, Yale University Press.
- Snyder, T. D. (2010):** *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. New York, Basic Books.
- Snyder, T. D. (2015):** *Black Earth. The Holocaust as History and Warning*. New York, Tim Duggan Books.
- Spaulding, R. M. (2009):** “Agricultural Statecraft” in the Cold War: A Case Study of Poland and the West from 1945 to 1957. *Agricultural History*, 83, 1, 5–28.
- Stafford, D. (2008):** *Endgame 1945. Victory, retribution, liberation*. London, Abacus.
- Stargardt, N. (2015):** Wartime occupation by Germany: food and sex. V: Bosworth, R. J. B. & J. A. Maiolo (ur.): *The Cambridge History of the Second World War. Volume II. Politics and Ideology*. Cambridge, Cambridge University Press, 385–411.
- Swain, G. & N. Swain (2009):** *Eastern Europe since 1945*. Basingstoke, New York, Palgrave Macmillan.
- Taagepera, R. (2009):** The Struggle for Baltic History. *Journal of Baltic Studies*, 40, 4, 451–464.
- Tomasevich, J. (2001):** *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford, Stanford University Press.

- Tominešek Čehulič, T. & V. Deželak Barič (2016):** The World War II Demography. Slovenian Littoral (1940–1945) in Comparison with Central Slovenia. *Acta Histriae*, 24, 2, 337–356.
- Torkar, B. (2016):** Zaključne operacije jugoslovanske 4. armade ter osvoboditev Slovenskega primorja in Trsta. *Studia Historica Slovenica*, 16, 2, 325–348.
- Ueberschär, G. R. & R. D. Müller (2005):** 1945. Das Ende des Krieges. Darmstadt, Primus Verlag.
- Verginella, M. (2008):** Il confine degli altri. La questione giuliana e la memoria slovena. Roma, Donzelli.
- Vodušek Starič, J. (1992):** Prezem oblasti 1944–1946. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Zaremba, M. (2015):** Polen. Trümmer und Trauma. V: Peers, M. & J. Balcar (ur.): 1945. Niederlage. Befreiung. Neuanfang. Zwölf Länder Europas nach dem Zweiten Weltkrieg. Darmstadt, Theiss, 60–76.
- Zimmermann, R. (2015):** Norwegen. Aufbruch zu Stabilität und Wachstum. V: Peers, M. & J. Balcar (ur.): 1945. Niederlage. Befreiung. Neuanfang. Zwölf Länder Europas nach dem Zweiten Weltkrieg. Darmstadt, Theiss, 110–124.
- Žerjavič, V. (1989):** Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. Zagreb, Jugoslavensko viktimološko društvo.